

ЛЕКЦІЯ 9. КУЛЬТУРА І ПОЛІТИКА У ПРОСТОРІ МІСТА

Владислава Осьмак

Політика і культура постійно взаємодіють у міському просторі, значною мірою формуючи і фізичний урбаністичний простір як такий (built environment), і простір символічний, де, головним чином, і відбувається репрезентація політичного. Насамперед ця репрезентація пов'язана із місцями, які прийнято називати «публічними просторами». В українському законодавстві це поняття, на жаль, досі не унормоване, в урбаністичній літературі та в побуті трапляються й інші визначення – громадський простір, суспільний простір. Труднощі стосуються не лише термінології, а й розмежування права власності та відповідальності: публічний простір – не завжди комунальний чи державний, то ж хто визначає правила його функціонування? Відтак, функції таких просторів виявляються невизначеними, а саме їх існування й побутування – незахищеним від надмірного вторгнення приватного та/або політичного у простір міста.

Найбільш очевидними проявами взаємодії політики і культури у міському просторі є, певно, так звані «місця сили» – урядові центри, центральні площі та вулиці, а також пам'ятні місця, пов'язані з традиційними репрезентативними практиками (від парадів й офіційних церемоній вшанування, покладання квітів тощо – до масових протестних акцій, які теж є репрезентацією, виявом волі і позиції громадянського суспільства). Церемонії, монументи, пам'ятники, назви вулиць і площ, архітектурні стилі, які формують зовнішній вигляд міст – далеко не повний перелік аспектів, у яких явно перетинається політичне й культура. На цьому перетині утворюється простір символічного, який використовує, зокрема, мистецтво й архітектуру як інструменти політичного впливу та політичної репрезентації.

Розглянемо цю взаємодію на прикладах з центрального ареалу Києва – Хрещатика з Майданом та прилеглих вулиці і площ. Хрещатик і Майдан – гарний приклад того, як дійсно потрібна городянам функція дозволяє органічно вписати урбаністичний простір у простір природний: Майдан – місце, з одного боку, незахищене, у низині, з іншого – найзручніший перетин шляхів у центрі міста. Тому-то й просторова структура Майдану вбирає у себе стільки вулиць, поєднуючи водночас відкритість та відокремленість, і природньо поєднуючись з Хрещатиком.

Як центральна вулиця міста Хрещатик остаточно сформувався лише у 19 столітті, зв'язавши, нарешті, між собою найважливіші історичні ділянки Києва: Печерськ з його монастирями, фортецею та, пізніше, урядовим кварталом, Старе місто з найголовнішими православними святинями і Поділ, де близькість до ріки століттями формувала особливо вільне й демократичне, кількамовне й багаторелігійне суспільство.

Імперське минуле залишило на Хрещатику виразний відбиток в архітектурі, насамперед, у будівлі київської міської Думи, яку було збудовано за проектом архітектора Олександра Шіле у 1870-х роках. Як і майже вся вулиця, ця будівля була майже повністю знищена вибухами на Хрещатику у вересні 1941 року. Після визволення Києва відбудовувати її не стали; простір вулиці і площі зазнав серйозних змін: будівлі, що раніше підходили майже впритул до проїжджої частини, відсунулися вглиб, з'явилися широкі тротуари, а площа обійняла обидва боки Хрещатика. І, хоч імперське минуле поступилося місцем радянській символіці, у функціонуванні головної площі міста продовжувала домінувати державна функція: площу на багато десятиліть заповнили червоні прапори, портрети лідерів комуністичної партії, паради й демонстрації. Колись перед Думою стояв пам'ятник Петрові Столипіну, уособлюючи присутність у Києві російської імперії. Через десятиліття, до 60-річчя «жовтневої революції» по інший бік площі з'явився монумент, що уособлював іншу імперію – радянську. Під ним встановлювали трибуни, на яких уряд радянської України спостерігав за парадом і демонстраціями. Але і це минуло. І нині у кількох десятках метрів від місця, де колись стояв радянський монумент, височіє Монумент Незалежності, формуючи і закарбовуючи нову українську ідентичність. Після подій Помаранчевої революції та, особливо, Революції Гідності, цей монумент, поза сумнівами, став місцем, які американська дослідниця Кетрін Ваннер у свої книзі «Burden of Dreams» називає «місцями націєтворення». Водночас, у просторі Майдану, хоч його і реконструювали за незалежності, 2001-го року, залишається чимало попереднього, радянського (читай: імперського). Це форма Монументу Незалежності – колона, традиційна для імперських репрезентацій, і регламентованість простору в цілому, його орієнтованість насамперед на офіційні урочистості і церемонії. Звісно, за роки незалежності до цих функцій додалися ще й розважальна і комерційна. Але після трагічних подій Революції Гідності практично безконфліктно між містянами і міською адміністрацією було досягнуто згоди: різдвяної ялинки на Майдані не

повинно бути, оскільки з'явилась нова функція, комеморативна – Майдан став місцем пам'яті. Ця складова у функціоналі Майдану практикується чи не найактивніше: урочистості на річницю Майдану, виставки-інсталяції, організовані Інститутом національної пам'яті, «народні» пам'ятники, саме каміння, на якому зберіглася чорна кіптява від палаючих покришок...

Поки тривають конкурси на кращий проєкт меморіалізації Революції Гідності, першим з яких був міжнародний конкурс «Terra Dignitas», простір Майдану за рахунок зменшення регламентованості дозволяє втілювати різні форми практик і пам'яті й шукати найбільш відповідні. Бо, як слушно зазначає український історик Юрій Шаповал, «важливо чітко усвідомлювати не лише «що пам'ятати», але й «як пам'ятати», аби не виховати покоління, позбавлене відчуття національної гордості». До слова, під час публічних дискусій щодо майбутнього Майдану та території Революції Гідності, які тривали протягом 2014-2015 років в рамках згаданого вище конкурсу «Terra Dignitas», учасники дискусій казали: «Не треба пам'ятників – давайте вшануємо пам'ять про героїв практиками, кращою якістю та втіленням цінностей у публічному просторі міста». Зміни в цьому напрямку було започатковано, зокрема, серією мистецьких акцій-апропріацій з (пере)осмислення залишків пам'ятника Леніну (власне, постаменту), що досі стоять на початку бульвару Шевченка: проєкти озеленення та долоня, яка символізувала єдність. Головним у цих проєктах була їхня тимчасовість, позитивна відсутність наміру «увічнити» щоб то не було, поки не завершена суспільна дискусія щодо цього місця.

Ще один промовистий приклад того, як політика і культура перетинаються у символічному і реальному просторах міста – історія Михайлівського Золотоверхого монастиря. Його було знищено у 1930-х роках не лише тому, що у Радянському Союзі тривала антирелігійна кампанія, в рамках якої у Києві вже було закрито, перебудовано чи й знесено багато церков. Причина руйнування – у тому, що на місці Михайлівського – однієї з найголовніших святинь Києва, з якою тісно пов'язана наша національна ідентичність, – радянський уряд планував побудувати гігантський урядовий центр з площею для парадів та парк відпочинку. Відбувалася буквально заміна однієї релігії (християнства) іншою – комунізмом, у якому постать Леніна і офіційна пам'ять про нього дедалі більше набували рис обоження.

Планам щодо урядового центру не судилося втілитись повністю, було збудовано лише одну споруду (зараз там – Міністерство закордонних справ України). Відбудова Михайлівського розпочалася 1996 року. І тепер вісь, яку утворюють Софія Київська і Михайлівський Золотоверхий, вісь, навколо якої обертаються найважливіші епізоди нашої історії та найглибші смисли, знову стала видимою.

На відміну від таких очевидних випадків втручання у міський простір, є й приховані, завуальовані форми. Хоч як дивно це на перший погляд, як форму політичного впливу можна розглядати навіть мистецтво муралів. Мурали як вид вуличного мистецтва зародилися у нетрях-фавелах Латинської Америки, де розписування стін було способом хоч якось олюднити бідний і дегуманізований простір.

Фактично, таку саму функцію мурали виконують і в Києві, і в інших містах України – велетенські «картини» прикрашають як правило стіни знеособлених, штампованих багатоповерхівок. При цьому очільники столиці говорять про «туристичну привабливість» і пишаються публікацією про київські мурали у британській «Гардіан». Тобто, використовують часто дискусійні з точки зору стилю, сюжетів, розміщення (надто, в історичному середовищі) зображення для збільшення свого політичного капіталу. Декоративні, позірні зміни на краще беруть гору над не такими очевидними у короткостроковій перспективі, але такими потрібними структурними змінами: переосмислення політики землекористування, зміна ідеології забудови – від багатоповерхівок, які дають максимум прибутку девелоперам, до більш гуманного та безпечного малоповерхового типу забудови. Фактично, відбувається «декорування», «маскування» проблем замість їх вирішення, «гламуралізм», за висловом художника Вови Воротньова. Чимало митців та урбаністів ставлять під сумнів зв'язок між «муралізмом» та реальним покращенням життя місцевих мешканців, тих, хто живе у місті в режимі 24/7.

До числа прихованих способів «гречкосійства» (окрім вже традиційних дитячих та спортивних майданчиків чи асфальтування доріжок у дворах) маємо нині додати і мурали, і великі інфраструктурні проекти («міст Кличка», транспортна розв'язка на Шулявці тощо).

Розуміти, що відбувається у місті, які коротко- довгострокові наслідки матимуть ті чи інші управлінські рішення, навчитися «читати» символи і значення, якими насичений міський простір – задача для подальшого спостереження і аналізу. Сьогодні у столиці, відбуваються цікаві і важливі процеси, зокрема, у царині формування політики пам'яті. Маємо вже досвід вироблення політики пам'яті щодо Голодомору, досвід конкурсу «Terra Dignitas» щодо меморіалізації подій Революції Гідності, у якому вперше конкурсне завдання базувалося на результатах півторарічних відкритих обговорень і дискусій. Відбулися численні зміни в рамках процесів декомунізації. Останніми роками активно триває складний і, на жаль, небезконфліктний процес, пов'язаний із формуванням політики пам'яті щодо трагедії Бабиного Яру. У країні, яка одночасно долає наслідки комуністичного режиму, здійснює практичну деколонізацію й будує власну ідентичність, відстежувати й фіксувати зміни у символічних і публічних просторах міст – задача і важлива, і цікава.

Теоретичним підґрунтям для таких спостережень можуть стати праці сучасних соціологів, культурних антопологів та урбаністів. Рекомендуємо для самостійного читання класичну вже працю соціолога Пола Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (2004), яка актуалізувала обговорення феномену колективної пам'яті. Коннертон говорить зокрема про пам'ять тіла, розгортання практик у просторі, тілесність досвіду, зміну регламентів побутування просторів (функцій) через практики.

Про трансформації у національній свідомості українців пише Кетрін Ваннер у «Burden of Dreams» (1998), приділяючи увагу, зокрема, аналізу методів монументальної пропаганди, за допомогою яких радянська влада пристосовувала й змінювала імперські урбаністичні ландшафти, вписуючи у них нову ідеологію. Книга розглядає процеси, які відбувалися в українських містах у перші роки незалежності у широкому контексті: що означає «бути радянським», радянський культурний спадок, десталінізація тощо.

Про феномен історичної пам'яті йдеться у колективній монографії «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» (2013), яка містить і огляд європейських теорій і досліджень щодо культури і політик пам'яті, й аналіз цього явища в українському контексті.

Процеси, пов'язані з формуванням і розвитком публічних просторів пропонуємо досліджувати за допомогою серії збірників «Урбаністичні студії» (редакторка серії – Світлана Шліпченко), цінні саме міждисциплінарністю: під однією обкладинкою – статті, інтерв'ю, матеріали семінарів та воркшопів, у яких зустрічаються думки і позиції архітекторів, містопланувальників, культурологів, соціологів, істориків, урбан-активістів тощо. У своїх статтях українські та зарубіжні урбаністи розглядають питання публічності і приватності, пам'яті й оновлення, опрацювання/подолання радянського спадку, практики комеморації й інші питання, з якими стикаються сьогодні міста.

Насамкінець, цікавим джерелом актуальної інформації про процеси, що відбуваються з публічними просторами у містах світу, може стати електронний ресурс (фейсбук-сторінка) Project for Public Spaces (@projectforpublicspaces).

Рекомендована література та джерела

1. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – К.: ІПІЕНД, 2013. – 600 с.
2. Коннертон, Пол. Як суспільства пам'ятають. Пер. з англ. С. Шліпченко. – К: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
3. Wanner, Catherine. Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine (Post-Communist Cultural Studies) - Penn State University Press, 1998. – 288 с.
4. Паскаль Ґілен. Перформування спільного міста. Пер. Я. Стріха. – К.: IST Publishing, 2019. – 120 с.
5. «Стратегії урбаністичного майбутнього Києва. Урбаністичні студії» / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. - К., 2011. – 184 с.
6. «Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії» / Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. – К.: Смолоскип, 2012. - 195 с.
7. «Місто і оновлення. Урбаністичні студії». - 2013 / Редкол. С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко. - Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. - К., 2013. - 360 с.

8. «(Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії» / За ред. С. Шліпченко. - Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. - К., 2016. – 340 с.
9. «Урбанізм і фемінізм. Урбаністичні студії» / За ред. С. Шліпченко. - Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьоля в Україні. – К.:ВД «Всесвіт», 2018. – 226 с.